

Гліб Капустін,

*здобувач Рівненського інституту слов'янознавства
Київського славистичного університету*

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦИФІКУ НАВЧАЛЬНО-ВІХОВНОГО ПРОЦЕСУ У БРАТСЬКИХ ШКОЛАХ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Досліджено особливості навчально-виховного процесу у братських школах на Волині у другій половині ХІХ ст. Аналізується його морально-релігійна та національна складові, студіюється викладання навчальних дисциплін, вимог до викладацького складу тощо.

Ключові слова: православні братства, Російська православна церква, навчально-виховний процес, церковнопарафіальна школа, релігійно-моральне виховання, «візантійська доктрина».

Актуальність проблеми. У другій половині ХІХ ст. самодержавною владою активно використовувалися фінансово-матеріальні та культурно-освітні можливості православних братств з метою імплементації великоросійського колонізаторського курсу на всій території Російської імперії загалом і на південно-західних землях зокрема. Слід наголосити на тому, що православні братства другої половини ХІХ ст. суттєво відрізнялися за своїм змістом від аналогічних церковно-мирських інституцій, які існували протягом ХVІ–ХVІІІ ст. Якщо пріоритетним завданням православних братств ХVІ–ХVІІІ ст. був захист православної віри, національних традицій українського етносу та національної православної церкви, то церковні братства пореформеного періоду трансформуються в один із засобів насадження державного варіанту православ'я, боротьби з інорелігійними та іноетнічними впливами. Важливою складовою їхньої діяльності стає освітній сектор, який у той час перебував у кризовому стані. Це зумовлювалося попередньою культурно-освітньою та етнонаціональною політикою самодержавства. На братства покладалися завдання нівелювати проблеми, які існували у цій сфері, та сприяти ефективному поширенню і розвитку російської асиміляційної системи освіти.

Історіографія проблеми. Проблеми функціонування православних братств і їхніх навчально-виховних інституцій на території Волинської губернії висвітлювали у своїх працях дореволюційні історики, зокрема А. Папков та І. Фудель. І хоча ними були проаналізовані основні напрями діяльності братств, їх регіональна та морально-релігійна специфіка, однак основна увага в їхніх роботах приділялася місіонерському та церковно-релігійному вектору, водночас недостатньо висвітленими залишалися особливості освітньої діяльності цих організацій. Значно більше інформативного матеріалу стосовно цієї теми міститься в офіційних церковних та світських виданнях другої половини ХІХ ст.: «Волинских Епархиальных Ведомостях», «Церковных Ведомостях», «Журнале Министерства Народного Просвещения», «Вестнике Юго-Западной и Западной

России» тощо. У них неодноразово піднімалися питання про важливість освітнього сегменту для держави і значення православних братств у його розвитку та функціонуванні; також у них містилася статутна документація, яка окреслювала основні навчально-виховні завдання, що ставилися перед братськими організаціями, та засоби для їх реалізації; публікувалися звіти їхньої діяльності. Ще один важливий джерельно-інформативний сегмент – братські історико-краєзнавчі дослідження, збірники нормативно-правових документів та літературні твори, приурочені до ювілейних дат. Наприклад, цінним інформативним джерелом є літературні та науково-публіцистичні напрацювання Острозького Кирило-Мефодіївського братства, зокрема: «Острожское Св.-Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории братства»¹, «Женское графа Дмитрия Николаевича Блудова училище в г.Остроге. Сборник действующих о нем постановлений, распоряжений, программ, правил и пр. с 1866 по 1886 годы»² тощо. У них проведено систематизацію нормативно-правової бази Острозького братства і розміщено докладний аналіз його освітньої діяльності. На сучасному етапі розвитку історичної думки спостерігається недостатній інтерес до вивчення цієї проблематики. Вітчизняними дослідниками вивчаються переважно загальні формаційні та «модернізаційні процеси» братського руху, характеризуються основні вектори його діяльності, аналіз же навчально-виховного напрямку носить епізодичний характер. Так, у працях В. Рожка³, О. Бірюліної⁴, С. Василевської⁵, Ю. Герасимчук⁶ цей сектор братської роботи розглядається лише принагідно, у контексті загального розвитку братських інституцій. У поодиноких статтях сучасних українських дослідників, які присвячені навчально-виховному напрямку функціонування братських організацій, наприклад у статті А. Новосілецького⁷, основна увага зосереджується на фактологічній компоненті, а тому поза увагою залишаються універсальні для всіх братств детермінанти формування, специфіка становлення та розвитку братського навчально-виховного комплексу. Відсутність наукових праць із комплексним аналітичним вивченням навчально-виховного напрямку діяльності братств визначила необхідність проведення ґрунтовного дослідження цього питання.

Мета дослідження полягає у визначенні специфіки навчально-виховного процесу у братських закладах освіти на Волині у другій половині XIX ст., передусім аналізу його морально-релігійної та національної складової, і, у контексті цього, дослідження особливостей викладання навчальних дисциплін, вимог до викладацького складу тощо.

Станом на 1901 рік у Волинській губернії функціонувало 29 православних церковних братств⁸, серед яких: Волинське Свято-Володимиро-Василівське православне братство в м. Житомир, Волинське єпархіальне Почаєво-Богородицьке братство, Свято-Миколаївське братство в м. Кременець, Острозьке Свято-Кирило-Мефодіївське братство, Олександро-Невське братство в м. Радзивилів, Свято-Володимирське братство в м. Володимир-Волинський, Архангело-Михайлівське братство в м. Шепетівка тощо. У статутних документах більшості з них освітній вектор мав аксіальний характер.

Відтак братські православні організації визначили собі за мету «розповсюджувати християнську освіту відповідно до вчення православної церкви..., надавати посильну допомогу в закладенні та облаштуванні церковно-парафіяльних шкіл..., сприяти їх функціонуванню та розвитку»⁹.

Пріоритетність навчально-виховного вектора була детермінована соціально-політичними та релігійно-культурними реаліями життя Російської імперії у другій половині XIX ст., передусім державними розрахунками та експектаціями, у яких освіті відводилась особлива роль у системі русифікаційної політики самодержавства. Необхідність становлення навчально-виховної системи під патронатом братств також була зумовлена кризовими процесами в освіті, які вимагали негайного вирішення. Етноконфесійна специфіка волинського регіону – постійна ескалація релігійно-національного антагонізму між католицизмом і православ'ям, польською та російською спільнотами – спричинила організацію братствами посиленої опіки над освітньою галуззю.

Відповідно до їхніх статутних документів та державних нормативно-правових актів, основним засобом поширення в суспільстві «християнської освіти в душі православної церкви» стала церковна школа. Клерикалізація освіти в цей час логічно обумовлювалась етноконфесійною політикою російського самодержавства, спрямованою на денаціоналізацію та русифікацію поліетнічного та поліконфесійного населення Волинської губернії. За допомогою церкви та під її пильним наглядом здійснювалось виховання в населення почуття вірності Російській православній церкві, правлячій династії та самодержавному режиму. Освіта відіграла важливу роль у цьому вихованні, адже, як переконували сучасники, «перш ніж помістити дітей в державу, потрібно в дітях, так би мовити, помістити державу, за допомогою освіти в душі державної, правлячої волі та світлого розуму, керуючого ними в істині та доброті»¹⁰.

Церковнопарафіяльна школа могла реалізувати це завдання, власне вона, за свідченням тогочасних дослідників, – «найкращий засіб для закладення в душу дитини істини віри та благочестя, залучення їх сердець до материнського проводу церкви і для схиляння їх волі до послуху їй»¹¹. Вона надавала такі зручності «до засвоєння дітьми вчення православної віри та благочестя», які поза школою не можливі¹². Окрім релігійно-просвітницьких завдань, «церковна школа» мала на меті закласти у свідомість вихованців «споконвічні засади російської народної самосвідомості: православ'я, самодержавство та народність, які визначають основи особистого, громадського та національного життя»¹³. Кінцевою метою такого виховання мала стати дитина, «яка любить церкву, звикла до неї, навчилася коритися її статутам та правилам, щоб вона на все життя стала її вірним сином, вірним підданим свого Царя, вірним громадянином своєї Батьківщини»¹⁴.

Діяльність церковнопарафіяльних шкіл здійснювалась відповідно до «Правил о церковно-приходских школах», прийнятих 13 червня 1884 р. Цей документ визначав основні засади функціонування та аксіальні напрями розвитку церковнопарафіяльних шкіл, їх політико-ідеологічні, релігійно-етичні цілі і завдання. Відповідно до його положень, церковнопарафіяльними школами

визнавалися «початкові училища, що відкривалися православним духовенством»¹⁵, метою діяльності яких стало «утвердження в народі вчення православної віри та християнської моральності, а також надання парафіянам початкових корисних знань»¹⁶.

Релігійне спрямування школи визначало й характер навчально-виховного процесу, що базувався на релігійних засадах та принципах. Клерикальне виховання, основою якого став принцип «доктринального консерватизму»¹⁷, мало на меті «наповнити голови дітей вірними, вільними від будь-яких забобних домішок релігійно-моральними уявленнями про світ» і «зробити їх релігійними, тобто побожними та богобоязкими, які твердо вірять, що кожен момент їхнього життя відомий Богу...»¹⁸. Водночас релігійне виховання мало стати основою морального розвитку індивіда. Як наголошує один із найавторитетніших російських філософів та педагогів другої половини XIX ст. П. Юркевич, «моральний вплив на дітей – найголовніша мета виховання. Він набагато важливіший, аніж розвиток розуму загалом, наповнення голови знаннями та роз'ясненнями кожному його особистих інтересів»¹⁹. Таке спрямування було детерміноване абсолютною впевненістю синодального керівництва в тому, що «будь-яка школа має стояти на спокійному, твердому і непорушному ґрунті», і тільки «моральні ідеї і сили здатні це забезпечити»²⁰. Іншою причиною формування саме такого вектору навчально-виховного процесу стала необхідність вирішення Російською православною церквою поставлених перед нею освітніх завдань, а саме: «навчати підростаюче покоління православного народу відповідно до істинної віри, повертати йому розуміння християнських і суспільних обов'язків та розвивати прагнення до їх дотримання»²¹. Відтак, зважаючи на специфіку навчально-виховного процесу, основні детермінанти його релігійно-морального спрямування, перед церковними закладами освіти ставились завдання: закласти у свідомість дітей основні релігійно-моральні ідеї та цінності православної віри, сформувати відповідні етноконфесійні стереотипи та традиції, що відповідали колонізаторському курсу Російської імперії.

У логічному взаємозв'язку із православно-ортодоксальним спрямуванням навчально-виховного процесу та державними політико-ідеологічними завданнями, які ставилися перед церковнопарафіяльними школами, навчальні дисципліни, що викладалися в них, мали здебільшого церковно-богословський характер. Однак з метою всебічного розвитку парафіянина, наскільки це було необхідно для державного асимілятивного курсу, частково увага приділялася й вивченню гуманітарних та природничих предметів. У навчальних планах церковнопарафіяльних шкіл передбачались наступні дисципліни: Закон Божий, церковний спів, читання церковної та громадської преси, граматика, початкові арифметичні відомості, «історія церкви та батьківщини»²².

Особлива увага, в контексті релігійного спрямування виховного процесу, приділялася викладанню Закону Божого. Як зазначалося в тогочасній церковній періодиці, вивчення цієї дисципліни «є теоретичним засобом релігійного виховання», а «знання, які отримують діти під час вивчення цього предмету, повинні пробуджувати в них різноманітні релігійні почування, бажання,

прагнення, сподівання та надії»²³. Цей навчальний курс «мав розвивати в учнях не лише пізнавальні здібності, а й впливати на інші їхні духовні сили – волю та серце – правильно, релігійно виховувати їх»²⁴. Саме тому навчальна програма церковнопарафіяльних шкіл обов'язково передбачала короткий виклад православного катехізису, вивчення Біблійної (Священної) історії та молитов, пояснення сутності і значення церковного Богослужіння, роз'яснення специфіки православного культу²⁵. Мета цієї дисципліни – релігійний розвиток парафіянина, ознайомлення його з основами офіційного релігійного культу, зокрема, найважливішими складовими елементами (таїнствами, молитвами, святами, постами тощо), церковними канонами. Миряни мали «розуміти богослужіння в цілому, знати всі його складові, особливо його таємний зміст»²⁶. Окрім того, цей предмет мав комплексний вплив на формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, висвітлював основи морально-етичного комплексу поведінки людини.

Необхідним його елементом у контексті релігійного розвитку дитини було вивчення церковного співу, адже вміння співати під час літургії так, щоб увесь народ «єдиними устами славив Бога у церкві», а також знання різноманітних релігійно-обрядових і святкових пісень, – важливі складові духовного світу парафіянина. Окрім безпосереднього процесу вивчення самої дисципліни, церковний спів посідав важливе місце в навчальному процесі: щоденні релігійні піснеспіви передували початку занять, а всі уроки починалися і закінчувалися молитвою²⁷. Вихованці церковнопарафіяльних шкіл мали бути присутніми під час недільних та святкових богослужінь, брати безпосередню участь у церковному читанні та співі²⁸. Ревні прихильники морально-релігійної освіти були переконані, що «духовний (релігійний) спів має добротворне значення і здатний виховувати православний народ у душі християнської віри»²⁹. На їхню думку, це можливо тому, що «він став однією із суттєвих стихій нашого релігійного життя і складає істотну рису російського національного духу, російської народності»³⁰.

Засвоєння основоположних складових курсу «Закону Божого» повинне було сприяти формуванню в автохтонного населення на основі релігійної приналежності російської псевдоідентичності. Фактично російський варіант православ'я, все його догматичне віровчення та тісно пов'язана з ним система культових дій, мали стати своєрідним етноїдентифікаційним маркером для українського етносу як суб'єкта російської національної спільноти, сприяти подальшій його інтеграції в російське соціокультурне середовище.

Вивчення російської та церковнослов'янської мов було важливим елементом навчального процесу в церковних школах. Його актуальність була детермінована прагненням російського самодержавства до універсалізації суспільного життя за російським зразком. Саме тому російська мова мала стати «рідною мовою» автохтонного населення, а церковнослов'янська була необхідним елементом православного релігійного культу. Саме тому «русин повинен обов'язково знати її»³¹.

У логічному взаємозв'язку із цілеспрямованою русифікаційною та уніфікаційною політикою самодержавства в церковнопарафіяльних школах,

окрім богословських дисциплін, обов'язково викладалась історія Російської православної церкви та Російської держави. Її вивчення було необхідним для того, щоб «русини пізнали себе і полюбили свою вітчизну», адже (як доречно зазначали сучасники) «як можна любити те, чого людина не розуміє, не знає»³². Матеріал цієї дисципліни враховував геополітичні завдання Російської імперії і спрямовувався на формування в населення південно-західного регіону відповідних російських націогенетичних елементів культури, у тому числі історичної пам'яті. Історичні події висвітлювались відповідно до колонізаторського курсу держави. Розвиток Волині й української етнічної спільноти вивчався в контексті розбудови Російської імперії та формування російської нації. Одночасно акцентувалася увага на неспроможності автохтонного етносу до самостійного існування та розвитку, неможливості створення «малоросійським племенем» хоч би якоїсь «нової цивілізації, яка б стала помітним культурним елементом серед європейських народів»³³. Підкреслювалася також необхідність і корисність об'єднання «малоросів» та Москви, наголошувалося на тому позитивному економічному, культурному, політичному впливах, які мала «Великоросія на Малоросію»³⁴.

Важливу роль у навчально-виховному процесі церковнопарафіяльних шкіл відігравав правильний підбір кадрів, формування такого викладацького складу, який відповідав би поставленим завданням і зміг ефективно їх реалізувати. Саме тому духовенство посідало важливе місце в освітній галузі. Як запевняло синодальне керівництво, це викликано історичними традиціями в освіті волинського регіону, оскільки «з давніх-давен саме духовенство керувало тут народними школами, розповсюджувало та утверджувало серед темного сільського населення освіту, навчало дітей грамоті...»³⁵. Домінуюча роль православного духовенства в народних школах зумовлювалася тією обставиною, що представники саме цього соціального стану «є найкращими морально-релігійними вчителями», адже «вони вільні від мирських зобов'язань і успішно можуть слідкувати за освітою населення»³⁶.

Привілейоване становище православного духовенства в системі освіти зумовлювалося специфікою історичної парадигми розвитку освіти в Російській імперії – функціонуванням так званої «візантійської доктрини» (специфічної системи духовної освіти³⁷), яка склалася в результаті довготривалого процесу розвитку та становлення російської державності та православної церкви. Її характерна риса – панування догматично-теологічного елемента над науковою і літературною думкою. Відтак цілком логічно, що вирішальну роль у розповсюдженні освіти відігравав церковний елемент. Мета такої освіти – перш за все «не розвиток інтелектуальних, розумових здібностей народу і всезагальної самодіяльності мислення», а «регулювання і скеровування народної та суспільної думки, надання відповідного спрямування народному умонастрою і світогляду»³⁸.

Саме тому навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах здійснювався переважно представниками духовенства – місцевими священиками, дияконами або іншими членами причту. До викладання окремих предметів

допускалися світські вчителі, однак ними могли стати лише особи православного віросповідання, котрі вели благочестивий спосіб життя і були знайомі із дисциплінами, що викладалися у школі³⁹. Світські особи, які мали свідоцтво про звання вчителя, допускалися до викладацької роботи лише після перевірки їхньої моральної благонадійності⁴⁰. Але навіть після цього вони перебували під постійним наглядом парафіяльного священика⁴¹. Неабияка увага, що приділялася викладацькому складу шкіл, зумовлювалася необхідністю посилення впливу духовенства в освіті, адже саме воно найкраще репрезентувало ідею російсько-православної державної церковності та активно сприяло уніфікаційній та русифікаторській політиці Російської імперії.

Також необхідно наголосити на взаємозв'язку церковної школи та церкви як релігійно-освітньої інституції. Парафіяльні заклади освіти повинні були «нероздільно із церквою навівовати дітям любов до церкви і богослужіння, для того щоб відвідування її і участь у богослужіннях стали звичкою та сердечною необхідністю»⁴². Одночасно із вивченням теоретичних основ церковного та суспільного життя вихованці набували практичних знань у церкві. Учні були зобов'язані постійно відвідувати недільні та урочисті богослужіння⁴³, які мали величезне значення для їхнього релігійного розвитку. Саме вони були «здатні глибше і сильніше зачепити серце дитини, розпалити в ньому релігійні почування», і тому цілком очевидно, що «подібні релігійні святкування краще за інші теоретичні пояснення стосовно тих чи інших релігійних понять впливають на релігійний розвиток дітей»⁴⁴.

Отже, навчально-виховний процес у братських школах ґрунтувався на принципах релігійного консерватизму, пріоритетності самодержавних завдань над потребами індивіда, принципах православного конфесіоналізму, централізму, релігійно-моральному характері освіти, державної «народоосвітньої опіки» тощо. Навчально-виховний процес будувався таким чином, щоб «привести державну освіту у відповідність до закону державної єдності»⁴⁵. Продовжуючи традиції візантійської системи духовної освіти, основна увага приділялася морально-релігійному вихованню. Відтак навчальні дисципліни спрямовувалися перш за все на релігійний та моральний розвиток дитини. Також важливу роль в організації освіти в Російській імперії другої половини XIX ст. відігравав «правильний» підбір навчальних кадрів – ідеологічно та релігійно підготовлених викладачів. Виховний процес базувався на тісній взаємодії школи і церкви: теоретичні засади релігійного життя учні отримували у школі, практичні знання про основи релігійного культу здобували внаслідок їх залучення до урочистих святкувань, богослужінь тощо. Зрештою, братські школи стали провідниками самодержавного колонізаторського курсу, спрямованого на русифікацію та уніфікацію південно-західних теренів Російської імперії. Поряд з позитивним боком їхньої діяльності, мав місце і суттєвий негативний вплив на свідомість дітей. Наслідком специфічного навчально-виховного процесу стало штучне вироблення в парафіян своєїрідної світоглядної аплазії, зокрема формування викривленої етнічної свідомості, що було цілком логічним і необхідним для політичного курсу Російської держави.

- 1 Острожское Св.-Кирилло-Методиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории братства. 1865–1910 гг. / составил Н.П. Быков. – С.-Пб.: типография В. Киршбаума, 1910. – 244 с.
- 2 Женское графа Дмитрия Николаевича Блудова училище в г. Остроге. Сборник действующих о нем постановлений, распоряжений, программ, правил и пр. с 1866 по 1886 годы / составил братчик М. Родевич. – С.-Пб.: Типография Глазунова, 1887. – 176 с.
- 3 Рожко В.Є. Нарис історії Української православної церкви на Волині: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.
- 4 Бірюліна О. Архів братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія та сучасність: Науковий збірник. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С. 32–35.
- 5 Василювська С. Історія православного Свято-Володимирського братства за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.: Науковий збірник. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 93–95.
- 6 Герасимчук Ю. В. Луцьке братство кінця ХІХ – початку ХХ століть // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези Міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Житомир, 9–11 вересня 1993. – Житомир, 1993. – С. 88–89.
- 7 Новосілецький А. Острозьке жіноче графа Д. М. Блудова училище і братська школа як осередок освіти на Волині // Матеріали VII–IX Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя». 1996–1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 102–110.
- 8 Православная богословская энциклопедия / издание под редакцией профессора А.П. Лопухина. – Петроград, 1902. – Том III. – 1222 с. (784).
- 9 Устав Волинского Владимиро-Василиевского братства//Волинские Епархиальные Ведомости (ВЕВ). – 1888. – № 25. – Ч. Офф. – С. 418–425.
- 10 Калиновский А. О развитии в детях чувства народности // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Пб.: печатная В. Головина, 1870. – Часть CXLVIII. – С. 145–152.
- 11 Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. Издание второе, исправленное. – С.-Пб., 1894. – 63 с.
- 12 Там же.
- 13 Идеалы церковной и светской школы // Народное образование. – 1897. – кн. III. – Март. – С. 1–9.
- 14 Там же.
- 15 Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. Издание второе, исправленное. – С.-Пб., 1894. – 63 с.
- 16 Там же.
- 17 Шапов А. Социально-педагогические условия умственного развития русского народа. – С.-Пб.: издание Н. П. Полякова, 1870. – 332 с.
- 18 Белков Х. О средствах религиозного воспитания // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1889. – № 9. – С. 230–237.
- 19 Ушинский К. О нравственном элементе в русском воспитании (статья первая) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1860. – Ч. неофф. – С.49–80.
- 20 Юркевич П. План и силы для церковной школы. // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Пб.: печатная В. Головина, 1870. – Часть CXLVIII. – С. 1–28.
- 21 Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода, по Ведомству Православного Исповедания за 1870 год // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1872. – № 17. – С. 638–661.
- 22 Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. Издание второе, исправленное. – С.-Пб., 1894. – 63 с.

- 23 Белков Х. О средствах религиозного воспитания // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1889. – № 9. – С. 230–237.
- 24 Там же.
- 25 Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. Издание второе, исправленное. – С-Пб., 1894. – 63 с.
- 26 Мнение «Львовского слова» о народных сельских школах // Вестник Юго-западной и западной России. Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским. – 1863. – Том II. – Отдел IV. – С. 161–168.
- 27 Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. Издание второе, исправленное. – С-Пб., 1894. – 63 с.
- 28 Там же.
- 29 Церковно-просветительская деятельность на Волыни // Волынские Епархиальные Ведомости (ВЕВ). – 1893. – № 23. – Ч. неофф. – С. 635–650.
- 30 Там же.
- 31 Мнение «Львовского слова» о народных сельских школах // Вестник Юго-западной и западной России. Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским. – 1863. – Том II. – Отдел IV. – С. 161–168.
- 32 Там же.
- 33 Современная Россия. Очерки нашей государственной и общественной жизни. – С.-Пб.: типография А. С. Суворина, 1889. – 503 с.
- 34 Там же.
- 35 Церковно-просветительская деятельность на Волыни // Волынские Епархиальные Ведомости (ВЕВ). – 1893. – № 13. – Ч. неофф. – С. 367–377.
- 36 О братствах // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1910. – № 52. – С. 786–788.
- 37 Щапов А. Социально-педагогические условия умственного развития русского народа. – С.-Пб.: издание Н. П. Полякова, 1870. – 332 с.
- 38 Там же.
- 39 Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. Издание второе, исправленное. – С-Пб., 1894 – 63 с.
- 40 Там же.
- 41 Там же.
- 42 Там же.
- 43 Там же.
- 44 Белков Х. О средствах религиозного воспитания // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1889. – № 9. – С. 230–237.
- 45 Щапов А. Социально-педагогические условия умственного развития русского народа. – С.-Пб.: издание Н. П. Полякова, 1870. – 332 с.

SUMMARY

Glib Kapustin

TO THE QUESTION OF THE EDUCATIONAL AND BRINING UP PROCESSES IN THE VOLYN FRATERNITY SCHOOLS IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY.

The specific features of the educational and brining up process in the Volyn fraternity schools in the second half of XIX century. Moral, religious and national components are analyzed, the process of teaching, demands to teachers staff and etc., are under the research.

Key words: Orthodox fraternities, Russian Orthodox Church, educational vector and brining up process, parish school, moral and religious education